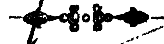
"कर भला होगा भला।"

જીવનકલા

લેખક—દત્તાત્રેય બાલકૃષ્ણ કાલેલકર

સદ્ભાગ્યે મને કળાનું ભાન બહુ મોડું થયું. નાનપણમાં કે મોટપણમાં ભણતરને મેં મારા જીવનવિકાસમાં આડે આવવા દીધું જ નથી. એટલે છેક બાળપણથી કુદરતની ગોદમાં જ રમ્યો છું ને ઉછર્યો છું. મુસાફરી એ મારો નાનપણનો આનન્દ. અને તે મુસાફરી પણ પાર્સલની પેઠે રેલવેના ડબ્બામાં બેસીને કરેલી નહિ, પણ બળદગાડી સાથે મજલ દર મજલ કરેલી. છોકરાઓ કે મોટાઓ સાથે હું ઝાઝો ભળતો નહિ, પણ પશુપક્ષી અને ઝાડપાન સાથે જ વધુ દોસ્તી બાંધેલી. ડુંગરાઓમાં વહેતાં ઝરણાંને કાંઠે બેસી બેસીને અર્થવિહીન વાતો કરતાં પણ શીખેલો. થોડા જ દિવસમાં મેં જોયું કે શાળાના ઘણાખરા વિદ્યાર્થીઓએ અરુણોદયની શોભા જોએલી જ ન હતી. મોડી રાતે ચન્દ્રમા જ્યારે આથમે છે ત્યારે તે કેવો મઝાના તાંસળી જેવો દેખાય છે એનો તો તેમને ખ્યાલ જ કયાંથી હોય? એક વખત અમે સાવંતવાડીને રસ્તે મુસાફરી કરતા હતા. ચન્દ્ર આથમવા આવ્યો હતો. રાતના બેનો સુમાર હશે. હું ગાડીમાં સુતો સુતો ચન્દ્રને જોતો હતો. ચન્દ્ર છેક ક્ષિતિજ પાસે આવ્યો અને તેના પર લાલ કાળાશ છવાઇ. આખી કુદરત પણ ભારે ગમગીનીમાં પડી હોય એવી દેખાવા લાગી. કુદરતમાં સૌંદર્ય સાથે ભાવનાઓ પણ હોય છે એની છાપ તે દિવસે દસ વરસના બાળહૃદય પર પહેલવહેલી પડી. છતાં કળાનું

ભાન જાગ્યું ન હતું. ઘરમાં તેમજ મંદિરોમાં ધાર્મિક સંસ્કારો વિધિઓ, તહેવારોની આ યોજનાઓ અને ઉત્સવોની અસર નાનપણથી જ થતી હતી. ત્રણ ત્રણ કલાક સુધી ઘરમાં દેવપૂજા કરવાનો મારો આગ્રહ હોવાથી મૂર્તિઓની નવી નવી રચના, રંગ રંગનાં ફૂલો અને દુર્વા, તુલસી અને બિલ્વદલની નવી નવી શોભા જોવાની ટેવ અને આનંદ એની સાથે જ મળતાં. દરેક પ્રાંતનાં વાસણો જુદાં, પોશાક જુદો, રિવાજો જુદા અને ઘરની બાંધણી પણ જુદી, એ જોઈને તેના ભેદ અને સામ્ય તરફ ધ્યાન આપોઆપ ખેંચાતું. દેશી રાજ્યોની રાજધાનીઓ પણ ફરી ફરી જોવાની તક મળતી હોવાથી દરબારી ઠાઠ, ગાયન અને નાચ, રાજમહેલો અને ત્યાંનો વિવેક, એ બધું નિહાળવા મળતું. અને તરંગી મન અનેક રીતે એનો વિચાર કરી કલ્પનાઓ બાંધતું.

છતાં કલાનું ભાન આવ્યું ન હતું. કલારસિકતા મુગ્ધ જ રહી હતી. તેથી તેના શુભ સંસ્કારો મળતા છતાં તેના ઉન્માદનો સ્પર્શ સરખો પણ થયો ન હતો. તેથી આજે પણ હું માનું છું, કે બાળકોને ભક્તિપૂત કલાનું વાતાવરણ જરૂર મળવું જોઈએ, પણ ભાનપૂર્વક કલાનું સેવન તો તેમને માટે ઠીક નથી જ.

કેળવણી પુરી કર્યા પછી જ્યારે હું જીવનના અંગપ્રત્યંગોનું મનન અને વિવેચન કરવા લાગ્યો ત્યારે જ કલાનું ભાન પહેલી વાર થયું, એનું મહત્ત્વ સમજાયું. મોજશોખ અને વિલાસમાં પડેલા લોકોનું જીવન કેટલું હીન, નિંદ્ય, છીછરું અને દંભી હોય છે એનું ભાન એના પહેલાં જ થએલું હોવાથી સાચી કલાનું સ્વરૂપ સમજતાં મને વાર ન લાગી. આટલી તૈયારી પછી કલા પરના પ્રામાણિક ગ્રન્થો વાંચતાં મુશ્કેલી ન નડી, અને શંકાકુશંકાઓનું તોફાન પણ મગજમાં ન ઊઠયું.

કલાનું વિવેચન શરૂ કરૂં તેના પહેલાં જ ઉપરના અનુભવનો સાર કહી દઉં કે જીવનની પૂર્વદશામાં પ્રથમ સદ્‌ગુણો કેળવવા જોઇએ, દૃઢ કરવા જોઇએ, સદાચારની મહત્તા અને દુરાચારની હીનતા હૃદય પર શિલાલેખની પેઠે કોતરેલી હોવી જોઇએ. અને આટલું થાય ત્યારપછીજ કલાની દીક્ષા લેવાની તૈયારી થઈ ગણાય. યૌવન જેમ ચારે પુરૂષાર્થનો ઉત્તમ કાળ છે તેમ અનન્ત પ્રમાદોનું ઉગમસ્થાન પણ છે. યૌવન પાસે બધું હોય છે, માત્ર એક સુકાન નથી હોતું. તે સુકાન જો ધર્મસંસ્કારો અને સદાચાર પાસેથી ન મળે તો કલા પાસેથી મળવાનું નથી જ. ધર્મ એકવાર જીવનમાં પ્રતિષ્ઠિત થયો એટલે માણસમાં સર્વ શકિત આવી ગઈ. ધર્મવીર્યથી માણસ ગમે તે ક્ષેત્રમાં કે વિષયમાં ઉંડાણમાં ઉતરી શકે છે અને તે તે ક્ષેત્રનું યથાર્થ રહસ્ય કળી શકે છે. જીવન સમસ્તમાં દરેક વસ્તુનું શું શું સ્થાન, પ્રયોજન અને વિનિયોગ છે તે તે નિર્મળ દૃષ્ટિથી નક્કી કરી શકે છે.

* * * *

ધર્મના એટલે શ્રદ્ધાયુક્ત સદાચારના પાયા પર રચાએલી કળા રસગંભીર હોય છે, પ્રાણપોષક હોય છે, અને અનંતવીર્ય હોય છે. કળા ઉપર રચાએલા સદાચારમાં ઘણીવાર ઉપર ઉપરનો ડાહ્યો વિવેક જ હોય છે. જેમ સડેલા ફળ પર પાતળો રંગીન કાગળ બાંધીને તેને દેખાવડો કરવાનો પ્રયત્ન થાય છે તેમ અસંસ્કારી અને અસંયત જીવન ઉપર નાગરિકતાનો ઓપ ચઢાવી જીવન સદાચારી બતાવી શકાય છે. કળાથી કેળવાએલો સદાચાર એ તો હલકી ધાતુપર ચઢાવેલો ઢોળ જ ગણવો. ધર્મ જ્યારથી અપ્રતિષ્ઠિત થયો છે ત્યારથી સુધારો એ તો ફક્ત એક જાતનું 'વેનીર' થયું છે. વેનીર એટલે હલકા લાકડાની વસ્તુ પર સીસમ કે મોહાગની જેવા લાકડાનો ચઢાવેલો પોપડો. માંસાહાર સદાચારથી વિરૂદ્ધ છે

એમ જો આપણે માનતા હોઇએ તો તેનું કારણ આપણી પા ધર્મમાંથી મળવું જોઇએ, કળામાંથી નહિ. માંસાહારમાં ક્રૌર્ય છે પાપ છે, હૃદયધર્મનો દ્રોહ છે, એ ભાવનાથી કરેલો માંસાહારનો ત્યાગ સ્થિર હોય છે, બલપ્રદ હોય છે. કેટલાક કલાકારો અને કવિઓ કહે છે, 'અમે માંસાહાર નથી કરતા એનું કારણ એ છે કે માંસાહાર વિશ્રી છે. માંસાહાર અમારી સૌંદર્યની કલ્પનાને આઘાત પહોંચાડે છે. માટે અમે નિરામિષભોજી છીએ.' એવા લોકોના નિરામિષભોજનમાં વ્રતની દૃઢતા નથી હોતી. કોક દિવસ માંસ પણ ખાઈ જાય. એકલી કલાના હિમાયતીઓ કલાનું સેવન કરી જાણે, પૂજન ન કરી શકે. પૂજન એ વૃત્તિ જ ધર્મમાંથી આવે છે. સ્વાર્થ અને અહંકાર માર્યા વગર પૂજન સંભવતું જ નથી.

જીવન વિષેની કલ્પના જ્યાંસુધી શુદ્ધ થઈ નથી ત્યાંસુધી કલા શી ચીજ છે એનો ખ્યાલ જ આપણને આવવાનો નથી. પશુની પેઠે માણસમાં પણ ભોગવૃત્તિ રહેલી છે, સ્વામિત્વબુદ્ધિ રહેલી છે, આળસ રહેલું છે, ઉતરવાનો આનંદ રહેલો છે. માણસ બુદ્ધિમાન પ્રાણી રહ્યો, એટલે આ બધી વૃત્તિઓને સુવ્યવસ્થિત રૂપ તો આપી શકે છે, શબ્દજાળ પાથરીને પશુજીવનને પણ રસમય અથવા યથાર્થ બતાવી શકે છે. ભોગપ્રધાન જીવન રસમય કે યથાર્થ ન થઈ શકે એ અનુભવ તો મોડો થવાનો. અને એકના અનુભવથી મળતું મફતનું ડહાપણ લેવાની બીજાઓ જ્યાંસુધી ના પાડે છે ત્યાંસુધી ભોગની ફિલસુફી અને તેના પર રચાએલું સૌંદર્યશાસ્ત્ર ચાલ્યાં જ કરવાનાં.

જીવનની સફળતા શામાં રહેલી છે, કયું જીવન ગાળવાથી આપણે નિષ્પ્રાણ ન થઇએ, હીન ન થઇએ, વિનાશના યાત્રી ન થઇએ, એ પ્રથમ નક્કી કરવું જોઇએ, અને પછી એવા મંગલ

જીવનને અનુકૂળ એવી કલા ખીલવવી જોઈએ. ઇન્દ્રિયોનું પોત પોતાના વિષય તરફ આકર્ષણ સ્વાભાવિક છે જ. એ આકર્ષણને જો કોઇ કલાવૃત્તિ માને, એને જ જો કોઇ રસિકતા સમજી લે તો તેણે આપઘાત કર્યો છે અને કલાનું અપમાન કર્યું છે. કલાનો આનંદ વિષયાતીત હોવો જોઇએ.

* * * *

કેટલાક વૈરાગી પંથી લોકો ઇંદ્રિયો પર પરિપૂર્ણ અવિશ્વાસ રાખે છે. તેઓ કહે છે, 'ઇંદ્રિયોને છૂટી મૂકો એટલે તેઓ તેમના વિષયો તરફ દોડવાની જ. અને વિષયોનું સેવન એજ આધ્યાત્મિક મરણ છે એ વિષે ના કોણ પાડી શકે? ઇંદ્રિયોની પ્રવૃત્તિ શુભ નથી જ, તે એકદમ બંધ થતી નથી, એકદમ બંધ કરવા જઇએ તો બલવાન ઇંદ્રિયગ્રામ કંઇક વિકૃતિ જ ઉભી કરે છે. માટે યુકિત પ્રયુક્તિથી, કુનેહથી પણ દૃઢતાથી ઇંદ્રિયોને વિષયપરાઙ્મુખ કરવી એ જ આપણો પુરૂપાર્થ છે.'

કલાના ઉપાસકની દ્રષ્ટિ આ થી કંઇક જુદી છે, તેઓ પણ કહે છે, 'ઇંદ્રિયોને વિષયસેવન માટે છુટી મુકીએ તો જોતજોતાંમાં તેઓ જીવનની બધી સુંદરતા વેડરી નાખવાની. વિષયસેવનમાં સુંદરતા નથી જ. સુંદરતા, કાવ્ય અથવા કલા એ ઇંદ્રિયાતીત વસ્તુ છે. એનો આનંદ એ સાચું જોતાં ઇંદ્રિયનિરપેક્ષ છે. માટે જ શુદ્ધ સાત્ત્વિક છે. એ આનંદ સેવવામાં ઇંદ્રિયોની મદદ લઈ શકાય છે એટલું જ અમારૂં કહેવું છે, ઇંદ્રિયોની બધી જ પ્રવૃતિ અધઃપાતને મદદગાર થાય છે એમ નથી, હ્રદયની અમુક શુદ્ધિ પછી એ જ ઇંદ્રિયો પાસેથા સૌંદર્યનું આકલન કરાવી શકાય છે. એકજ યુવતી તરફ જેમ પતિ અને પિતા ભિન્નભિન્ન દ્રષ્ટિએ જોઈ શકે છે તેમ વિષયી માણસ અને કલાપૂજક બે ભિન્નભિન્ન દૃષ્ટિથી એકજ વસ્તુ તરફ જોઇ શકે છે. પિતાની દૃષ્ટિની નિર્મળતા દુર્લભ

છે.એ અમને કબુલ છે. આજના કલારસિકને નામે ઓળખાતા ઘણા ખરા લોકો વિષયી કે વિલાસી હોય છે એ પણ અમને કબુલ છે. અમારી નાતમાં એ ગૅર લોકોની સંખ્યા જ વધી પડી છે એ અમે જાણીએ છીએ. જ્ઞાનશુદ્ધિનો પ્રયત્ન અમે કરીએ, બધાજ કરે, પણ એ નાતનો નાશ કેમ કરાય ?'

સાચા કલાપૂજકો જાણે છે કે કલાપૂજનમાં બધી જ ઇંદ્રિયો સરખી લાયકાત ધરાવતી નથી. સ્પર્શેન્દ્રિય અને સ્વાદેન્દ્રિય એટલી બધી ઉન્માદકારી અને અસંયત હોય છે કે કલાપૂજનમાં તેમની મદદ લેવાય જ નહિ. ગન્ધ એ પણ સ્પર્શ સુખ જ છે, એટલે ગંધગ્રાહી ઇંદ્રિયને પણ કલાપૂજનમાંનું સ્થાન શંકાસ્પદ જ છે. બાકી રહી બે જ્ઞાનેન્દ્રિયો: શ્રવણ અને નયન. એ બેની વિલાસિતા અટકાવી એમને કલાગૃહની દીક્ષા આપી શકાય છે, ભોગપરાઙ્મુખ કરી સૌંદર્યપૂજક કરી શકાય છે.

પણ કલાનો સાચો આનંદ શબ્દ કે રૂપના આસ્વાદમાં નથી. કલા નિર્દોષ સૃષ્ટિ નિર્માણ કરવામાં જ આનંદ માને છે. એટલે હાથ અને કંઠની મદદથી જ કલાની ઉપાસના સરસમાં સરસ થઇ શકે છે. ગળામાંથી સ્વર્ગીય સંગીત કાઢવાનો આનંદ એ જ કલાનો મુખ્ય આનંદ છે. પણ કાન જ્યાંસુધી તે તપાસે નહિ, શ્રવણદ્વારા સંગીતની અનુરંજક શકિતનું અને ભાવના ઉદ્દીપિત કરવાનું સામર્થ્ય તપાસાય નહિ ત્યાંસુધી સંગીતનો આનંદ મળી જ ન શકે. સંગીતનો આનંદ અન્તે ઇંદ્રિયોથી પર તો છે, પણ શ્રવણ અને કંઠની મદદથી તે જાગૃત થઈ શકે છે.

* * * *

સાચું જોતાં દરેક ઇંદ્રિય મારફતે કલાનો આનંદ મળી શકે એમ છે પણ તે ઓળખવાની શકિત હોવી જોઈએ. કેટલીક ઇંદ્રિયોનો સંપૂર્ણ સંયમ જ કરવામાં એક અસાધારણ અને નિર્વિષય આનંદ મેળવી શકાય છે. મનુષ્યજાતિએ તે આનંદનો અનુભવ બહુ ઓછો કર્યો છે એ મનુષ્યજાતિનું દુર્દૈવ છે. જે માણસ

ખુજલી થઈ છે તે માણસ ખજવાળના વિષય સુખને જ આનંદ માને છે; પણ નિરોગી માણસ તો શુદ્ધ આરોગ્યાનંદ જ પસંદ કરે છે. શીઆળાના દિવસોમાં તબિયત બહુ સારી રહી હોય અને સવારે વહેલા ટાઢે પાણીએ નહાયા હોઈએ એટલે આખા શરીરના રોમે રોમમાંથી જે આનંદ સ્ફુરે છે, જે ઉત્સાહ ઝરે છે, તે જતો કરી શું આપણે ખજવાળનું સુખ પસંદ કરીશું? બ્રહ્મચર્યનો આનંદ એ આરોગ્યાનંદ કરતાં હજારગણો અદ્‌ભુત અને ઉન્નત હોય છે. તેના અનુભવી બહુ ઓછા હોય છે એ કંઈ બ્રહ્મચર્યનો દોષ નથી.

પાલખીમાં કે મેનામાં બેસીને ફરવામાં પણ આનંદ છે, અને સામો પવન સુસવતો હોય તે વખતે ટેકરી પર ચઢવામાં પણ આનંદ છે. આળસમાં પણ આનંદ છે અને ઉદ્યોગમાં પણ આનંદ છે, પણ એ બેમાંથી પ્રાણપ્રદ કયો છે અને પ્રાણનાશક કયો છે એ ઓળખીને જ પસંદગી કરવાની રહી. એ રીતે વિચાર કરનાર માણસ કલા અને મજૂરીનો વિરોધ કલ્પે જ નહિ. જીવનરસને જ ચૂસી નાખે એવા વીસમી સદીની મજૂરી એ સાચી મજૂરી નથી. કલાને નામે વિલાસિતા વધારનાર પૈસાદાર લોકોએ જ એ જીવલેણ મજૂરી ઉત્પન્ન કરી છે. એ વાત આપણે ક્ષણ પણ ભુલીએ નહિ. અમેરિકન સ્ત્રીઓની ટોપીઓ શણગારાય એટલા માટે દુનિયાનાં પક્ષી મારવાનો ધંધો શરૂ થયો એમાં શું કલાને પોષણ મળે છે? લૉર્ડ કરઝને હિન્દુસ્તાનનું નુકસાન ગમે તેટલું કર્યું હોય, પણ હિન્દુસ્તાનનાં મોર કે બીજાં પક્ષીઓનાં પીછાં પરદેશ મોકલવાની એણે જે બંધી કરી તે એક સાચે જ સુંદર કામ કર્યું છે. દરેક પ્રામાણિક મજૂરીમાં—જીવનપોષક મજૂરીમાં કલાનો શુદ્ધ આનંદ રહેલો છે. જે વસ્તુ નિર્માણ કરતી વખતે પદેપદે અને ક્ષણેક્ષણે અવધાનની આવશ્યકતા છે તેની અંદર કલા રહેલી જ છે. રેંટીયો

ફેરવતી વખતે દરેક ક્ષણે સુતરની સુંદરતા તરફ મારે ધ્યાન આપવું પડે છે, એટલું જ નહિ પણ સુતરની સુંદરતાનો મારો આદર્શ ક્ષણેક્ષણે ચઢતો જ જાય છે. બેદરકારીથી કાંતેલું સુતર આપણી બેદરકારીનું એવું તો સ્મારક બની જાય છે કે જેટલીવાર તેના પર નજર પડે તેટલીવાર મનમાં ગ્લાનિ જ ઉપજે છે. જ્યાં જ્યાં અવધાનની આવશ્યકતા છે ત્યાં ત્યાં કલાને સ્થાન છે. જે જે ક્રિયા સ્વાયત્ત છે તે તે ક્રિયા કલાને અવકાશ આપે છે. એ સર્વસામાન્ય સિદ્ધાંત આપણે નિર્ભયપણે બાંધી શકીએ છીએ.

કલાનો આનંદ શાંત હોય છે, સ્થાયી હોય છે. જેમાં વિલાસિતા છે તેમાં ક્લાન્તિ, ગ્લાનિ અને વિષાદ હમેશાં આવવાનાં જ. તેથી જ આપણે કહી શકીએ કે લાલિત્ય અને લાલસા બે પરસ્પર ભિન્ન વસ્તુ છે.

* * * *

એક બંગાળી ભાઇએ મારી પાસે એવી તકરાર કરી હતી કે કલાને નામે તમે લોકોએ દેશનો પુરુષાર્થ ઓછો હણ્યો નથી. યુવાવસ્થામાં જ્યારે વિદ્યાર્થીઓનું જીવન અમર્યાદ મહત્ત્વાકાંક્ષાથી સ્ફુરતું હોવું જોઇએ, જ્યારે આખી દુનિયાનું દુઃખ હું એકલે હાથે દૂર કરીશ એવાં સ્વપ્નાં તેના મનમાં આવવાં જોઇએ, કીર્તિની લાલસા એ એક જ હૃદયને સંતોષે એવો તેનો આનંદ હોવો જોઇએ એવે વખતે આજના યુવકો કલાને નામે નબળું જીવન ગાળતા થયા છે, પરાયું દુઃખ જોઇને પીગળવાને બદલે પોતાના દુઃખનો વિચાર કરીને જ પીગળતા થયા છે, અને આંસુ વહેવડાવવામાં અને સ્ત્રીઓની ખુશામત કરવામાં જ પુરુષાર્થ માની બેઠા છે. આ નરવીરોને દુનિયામાં દૂર કરવા જેવું એક જ દુઃખ દેખાય છે, અને તે યુવતીઓના વૈધવ્યનું. એની આખી ટીકા અહીં ન ટાંકું, કેમકે અતિશયોક્તિ ભરી ટીકા પોતાના ઉદ્દેશને જ હણે છે. એટલું તો

સે કબૂલ કર્યે જ છુટકો કે સદાચાર અને
ધ ન હોવો જોઇએ. કલા જો સાચી
વનના સંગીતરૂપ હોવી જોઇએ. જીવનનાં બધાં
યે જ્યારે સંગતિ સધાય ત્યારે જ જીવનમાં

* *

એ સર્વશ્રેષ્ઠ કલા છે. સદાચારમાં જ કલા-
છે. રૂપની ઉપાસના કરતાં પ્રેમની ઉપાસના એ જ શ્રેષ્ઠ
. મજનુની વાર્તા રૂઢ કરનાર સુરી કલાકારોએ મજનુને
બીજે અવતાર કલ્પીને અને લયલાને કૃષ્ણરાત્રિનું કુસુમ-
એજ વસ્તુ જાહેર કરી છે, કે ઉચ્ચ કલા રૂપની પણ
ા ન કરે. ઘરના દિવાનખાનામાં હરણાનું માથું અથવા
ાનું પ્રદર્શન કરનાર માણસ સૌંદર્યનો ઉપાસક ભલે ગણાય
નું જીવન કલાશૂન્ય છે, એમાં કંઇ શક છે ખરો? પછી
ા ખોપરી ભેગી કરનાર તિબેટન લોકોને તમે જંગલી કેમ
ા? શિકારી જીવન ગાળનાર રાષ્ટ્રો પાસેથી કલાના પાઠ શીખવા
સંડા પછી કલા ને વિકલાનો સંકર થાય તો તેમાં નવાઇ શી?
ણાના માથાથી દિવાનખાનાને શોભાવનાર આધુનિક રસિક
ુસ અને જીતેલા લોકોનાં માથાં કાદવમાં ખોસી તેનો ટાવર
ચનાર કોઇ તૈમુરલંગ વચ્ચે જાતિનો ભેદ નથી. નાના બાળકોના
હાથ તોડી તોડી ફુલપાત્રોમાં બેસાડી દિવાનખાનાને શોભાવનાર
અને જો તમે નરપશુ રાક્ષસ કહો તો પ્રેમધર્મને ભુલી જઇ
ીખવવા માગનાર માણસને તમારે તે જ નામ આપવું જોઇએ.
કલા ધર્મનું સ્થાન ન લઇ શકે પણ ધર્મથી તે વિરોધી ન જ થવી
...કલા એ સત્ય સુધી પહોંચી ન શકે, પણ કળાએ ...
...રવો જોઇએ. કળામાં સંપૂર્ણ પુરૂષાર્થ સ

ન હોય, પણ કલા એ પુરુષાર્થની વિધાતા
સમાજોપયોગી દરેક મજુરીમાં કલા જોવા
પાસે ન હોય તોપણ કલા મજુરીનો તિ
મજુરીનું જીવન વિષમ તો ન જ બનાવે. મજુ
જીવન પણ ન ટકી શકે, તો કલા ક્યાં સુધી ટક

*　　　　*

કોઈ કહેશે, કલાને આટલાં બંધનોમાં જકડયા
ક્ષેત્ર કેટલું રહેશે? જવાબ એ છે કે આ કળાનાં બ
પણ સંરક્ષક ભાઇઓ છે. તેમના સહવાસમાં જ કલા પ
છે. તેમની મદદ ન હોય તો કલાનું નામ ધારણ કરનાર
નિરાવૈરિણી વિકલા જોનજોનામાં કલાને ગુંગળાવી
ભાઇઓના સહવાસમાં જ બ્હેન જીવનવ્યાપી ક્ષેત્રમાં વિહા
શકે. ભાઇઓ બ્હેનનું ક્ષેત્ર સંકુચિત નથી કરતા, પણ
ક્ષેત્રનો તેને અધિકાર આપે છે.

પ્રકાશક:	મુદ્રક:
ગ્યાશંકર ભાઈશંકર શુકલ, મંત્રી. સેવામંડળ—સુરત.	ભદ્રશંકર મંછારામ ભટ્ટ, કળામય પ્રિન્ટીંગ વર્કસ—સુરત.